

Globalisering als nieuw stadium van het kapitalisme

Robert Went

'D2' was een historische dag, want op twee december 2001 werd de eerste wereldwijde demonstratie vóór het kapitalisme georganiseerd. Een actiedag vóór het kapitalisme in ruim honderd steden in vijftig landen? Is dat nog wel nodig, vroeg NRC Handelsblad (12-10-2001): 'Demonstreren vóór iets dat toch al wereldwijd terrein wint, lijkt een vreemd uitgangspunt voor een demonstratie. Er mag dan misschien nog niet overal een McDonald's of een Drunkin' Donuts zijn, maar in een groot deel van de wereld is winst behalen en *the American dream* het ideaal.' Maar de initiatiefnemers tot de *walk for capitalism* vonden het juist nu tijd om in symbolische rallies te verklaren 'dat alleen jij en jij alleen je leven bezit', dus 'niet de regering, niet de "samenleving".' Directe aanleiding waren de aanslagen van 11 september in de Verenigde Staten: 'We zijn in oorlog. En we hebben een klus te klaren. De vernietiging van het World Trade Center was duidelijk bedoeld als een aanslag op de idealen van het kapitalisme. Het was niets minder dan een weloverwogen aanval op: leven, vrijheid, bezit, en het streven naar geluk.' Maar de actiedag was ook bedoeld als reactie tegen de internationale beweging die in onder andere Seattle, Göteborg en Genua honderdduizenden mensen op de been wist te brengen uit bezorgdheid en onvrede over de sociale, ecologische en (on)democratische gevolgen van globalisering. Secretaris Bas van 't Wout van de JOVD, die het initiatief nam tot het Nederlandse actiecomité, wilde op twee december een 'tegengeluid' laten horen, want 'meer in plaats van minder markt' is de oplossing voor de problemen waar de 'antiglobaliseringsbeweging' zich druk om maakt.¹

Een van de belangrijkste inspiratoren – met foto – op de website D2 is Ayn Rand, die zichzelf en haar aanhangers 'radicalen voor het kapitalisme' noemde. Tot haar 'klas van 43' behoorde ook Alan Greenspan, president van de centrale bank van de Verenigde Staten, de FED. Hij was er twee december vermoedelijk zelf niet bij, maar in 1974 roemde Greenspan Rand in *The New York Times*: 'Toen ik Ayn Rand ontmoette, was ik aanhanger van het vrije ondernemerschap in de zin van Adam Smith. Maar wat zij mij liet zien was dat het kapitalisme niet alleen efficiënt en praktisch is, maar ook moreel juist.' In Rands blad *The Objectivist* keerde Greenspan zich onder andere tegen bescherming van consumenten door overheidsregulering, want 'de hebzucht van de zakenman, of meer precies zijn streven naar winst, is nou juist de onovertroffen bescherming van de consument' (zie ook Went 1998).

Opmerkelijk genoeg baseert *The Economist* (29 september 2001) zich op min of meer dezelfde filosofische uitgangspunten in een bijlage die het blad onlangs publiceerde om de kritiek van globaliseringscritici te weerleggen. In deze *survey of globalisation* valt namelijk te lezen dat bedrijven die zeggen dat ze op meer letten dan uitsluitend op winst maken, de zaak geen goed doen, want om te beginnen gelooft het publiek hen toch niet. Terecht, meent *The Economist*, want NGO's die ondernemingen kritiseren vanwege hun fixatie op winst hebben ten minste goed gezien dat het bedrijfsleven uiteindelijk slechts is geïnteresseerd in één ding: winst. En dat is maar goed ook, zo gaat de redenering verder, want het mooie van een liberale markteconomie is dat de jacht op winst daarin wordt geciviliseerd en veranderd in een motor voor sociale vooruitgang:

‘(H)et startpunt voor alle liberalen is de *veronderstelling* (cursivering RW) dat, onder normale omstandigheden, het individu het beste weet wat zijn belangen dient en dat de vermenging van deze individuele keuzes sociaal goede resultaten zal produceren. Twee andere dingen volgen hieruit. De eerste is een initieel scepticisme, ten minste, ten aanzien van collectieve besluitvorming die voorrang heeft boven individuele beslissingen. De andere is een hoge achting voor markten – niet als een plaats waar winsten worden gemaakt, maar als een plaats waar de samenleving het algemeen belang bevordert.’

Dit filosofische uitgangspunt, dat een soort religie maakt van eigenbelang en suggereert dat alles in orde komt wanneer iedereen maar systematisch zijn of haar eigenbelang nastreeft – ter ondersteuning wordt veelal verwezen naar de beroemde ‘onzichtbare hand’ van Adam Smith – is door de eeuwen heen van vele kanten op uiteenlopende gronden bekritiseerd. Een economie waarin sociale, morele en (her)verdelingsnormen geen centrale plaats innemen maar het najagen van eigenbelang de absolute norm is, leidt tot een onrechtvaardige samenleving: individuele beslissingen tellen niet automatisch positief op tot wat in het algemeen belang is, door ‘de tirannie van de kleine keuzes’ (Kahn) en *fallacy of composition* (Keynes), en concurrentie leidt tot sociale en machtsongelijkheid en tot uitsluiting, door de werking van ‘de onzichtbare voet’ van het kapitalisme.

Het aardige van het artikel in *The Economist* is dat het blad zijn filosofische uitgangspunt ter verdediging van het mondiale kapitalisme tegen de critici van globalisering zelf een *veronderstelling* noemt. Laten we daarom eens kijken hoe dat hedendaagse kapitalisme functioneert, en of het inderdaad tot de heilzame uitkomsten leidt die de liberale gelovigen ons voorspiegelen.

Het reëel bestaande kapitalisme

Van de voorstanders mag *Kapitalisme* tegenwoordig weer *kapitalisme* genoemd worden, zo constateren ook de criticasters. En de Franse econoom Michel Husson (2001,

21-22) merkt daarbij op dat ook de kritiek op het kapitalisme aan legitimiteit heeft gewonnen:

‘Nog niet zo lang geleden betekende alleen al het gebruiken van het woord kapitalisme dat je werd ingedeeld bij een nostalgisch soort uiterst links, dat geen banden heeft met de sociale werkelijkheid. Maar omgekeerd aan het schilderij van Magritte, waarop een pijp te zien is met de tekst “Dit is geen pijp”, is het tegenwoordig mogelijk te verklaren: “Dit is een kapitalisme” (...). Wie thans over kapitalisme praat wil slechts nauwkeurig zijn.’²

In dit essay schets ik de karakteristieken van dit reëel bestaande hedendaagse kapitalisme. Maar die analyse begint met een waarschuwing voor twee mogelijke valkuilen bij dat verhaal. Want wie over het mondiale of geglobaliseerde kapitalisme meent te kunnen spreken, weet zich op voorhand geconfronteerd met twee serieuze tegenwerpingen. Aan de ene kant zal gesteld worden dat het kapitalisme al eeuwen bestaat en dat het dus geen zin heeft energie en papier te besteden aan het analyseren van de karakteristieken daarvan, want dat is allang – en ook nog eens veel beter – gedaan. Aan de andere kant zal gewaarschuwd worden voor zulke generalisaties, omdat die voorbijgaan aan de verschillen tussen uiteenlopende – inderdaad kapitalistische, maar wat zegt dat dan nog? – landen in de wereld.

Het punt is niet dat deze bezwaren op zich onjuist zijn. Sterker nog: ze kunnen beide zelfs zeer goed hout snijden. Of dat het geval is, hangt af van waar je naar zoekt. Wie wil laten zien dat de Verenigde Staten in 1901 net zo goed kapitalistisch waren als in 1951 of 2001, kan dat overtuigend aantonen met behulp van de algemene bewegingswetten en karakteristieken van het kapitalisme. En wie wil argumenteren dat er vandaag belangrijke verschillen bestaan tussen het kapitalisme in de Verenigde Staten en het kapitalisme in Frankrijk of in Duitsland, kan uiteraard wijzen op de belangrijke institutionele, economische en sociale verschillen tussen deze landen. Voor het in kaart brengen van de centrale hedendaagse kenmerken van het kapitalisme schieten beide benaderingen echter tekort, omdat ze te algemeen dan wel te concreet zijn. Om *hedendaags* – dus niet tijdloos – te kunnen zijn en *kenmerken* – dus geen specificiteiten – te kunnen identificeren is een analyse op het tussenliggende (abstractie)niveau noodzakelijk.

De basis voor een dergelijke analyse op intermediair niveau – abstracter dan gedetailleerde beschrijvingen van *een* kapitalisme, maar concreter dan algemene tijdloze bewegingswetten van *het* kapitalisme – is dat economische ontwikkelingen niet willekeurig zijn, maar ook niet volledig worden gedetermineerd door algemene wetmatigheden en tendenties: in sociale formaties kunnen verschillende historische perioden worden onderscheiden. De bekendste beschrijving van specifieke perioden in de geschiedenis van het kapitalisme is de langegolventheorie van Kondratiev, die al in de jaren twintig werd ontdekt en bediscussieerd. Het (mogelijke) bestaan van zulke cycli is dankzij Schumpeter, die de term ‘Kondratiev-cycli’ introduceerde,

ook bekend in de conventionele economische wetenschap. Maar de deterministische rol die aan technologische ontwikkelingen is toebedacht in deze lange Kondratiev-golven maakt hen ongeschikt als verklaring voor het hedendaagse mondiale kapitalisme. Want technologische ontwikkelingen op zichzelf bieden geen verklaring voor de toename van economische internationalisering gedurende de laatste decennia van de twintigste eeuw. Zij hebben deze slechts gefaciliteerd (Castells 1996, 1-28; Roe Smith en Marx 1994; Went 2000, 52-63).

Drie alternatieve theorieën – de regulatiebenadering (*regulation approach*), de sociale accumulatiestructuur-benadering (*social structures of accumulation*) en een variant van langegolventheorieën – die in de jaren zeventig werden ontwikkeld, bieden wel een kader waarbinnen een niet-deterministisch begrip van perioden en stadia in de geschiedenis van het kapitalisme mogelijk is (zie ook Freeman en Louça (2001). Met een op deze benaderingen gebaseerd theoretisch kader is het mogelijk de ontwikkeling van de wereldeconomie sinds het einde van de naoorlogse *golden years of capitalism* te conceptualiseren als de totstandkoming van een nieuw stadium van het kapitalisme (Went 2001).

Dimensies van internationalisering

Gedurende de naoorlogse *golden years of capitalism* (1945-1974) legden nationale overheden het kapitaal aan banden, onder andere met een industriële politiek en door het beperken en controleren van grensoverschrijdend financieel verkeer. Hierdoor werden de exit-opties voor bedrijven op zoek naar hogere winsten sterk beperkt (De Martino 2000, 160). Dat is sinds midden jaren zeventig drastisch veranderd en de toenemende economische internationalisering sindsdien wordt vaak met het containerbegrip *globalisering* aangeduid. Daaraan zijn een aantal aspecten te onderscheiden:

- (I) Een sterke toename van het aantal werkelijk geïntegreerde mondiale markten voor de productie van goederen en diensten en – vooral ook – voor financiën, mogelijk gemaakt door nieuwe informatie- en communicatietechnologieën.
- (II) Zonder mee te gaan met de overdrijving dat grote ondernemingen tegenwoordig geen nationale wortels meer hebben en zich op elk gewenst moment naar elders in de wereld kunnen verplaatsen – oftewel: *footloose* zijn – kan het toenemende gewicht van multinationals in de wereldeconomie niet ontkend worden (voor een gezonde dosis sceptis over zulke claims zie Doremus e.a. 1998, Ruigrok en Van Tulder 1995, en Tulder e.a. 2001). Steeds meer ondernemingen proberen de conceptie, productie en distributie van producten en diensten bij voorkeur niet slechts nationaal, regionaal of biregionaal maar mondiaal te plannen. De UNCTAD (2001) schatte het aantal multinationals in het jaar 2000 op meer dan 60.000, met meer dan 800.000 buitenlandse filialen.
- (III) Een toename van *governance*- en reguleringsproblemen op mondiaal niveau, met

een toenemend gewicht – door overheveling van beslissingen en bevoegdheden van nationale staten – voor ondoorzichtige en ondemocratische supranationale instellingen (zoals G7, IMF, WTO, BIS, OESO) en regionale organisaties (zoals EU, NAFTA, MERCOSUR, etc.). Ten dele in het kielzog van deze ontwikkelingen internationaliseren sociale bewegingen en NGO's ook in toenemende mate hun analyses, campagnes en alternatieven.

(IV) De globalisering van neoliberal macro-economisch beleid na de antikeynesiaanse 'contrarevolutie' (de term is van Milton Friedman) in de economische wetenschap van eind jaren zeventig. In de huidige neoliberale wereldwanorde zijn monetaristische en neoklassieke paradigma's dominant in internationale instituties en in de politieke hoofdstroom, inclusief de sociaal-democratische 'derde weg'. Varianten van dezelfde recepten – exportgeleide groei; minder sociale uitgaven; verkleining van de publieke sector; deregulering; negatieve (dat wil zeggen opgelegde, en dus niet zelfgekozen) flexibilisering; privatisering; prioriteit bij prijsstabiliteit – worden overal ter wereld gevolgd, of met behulp van internationale organisaties en financiële markten opgelegd.

(V) Deze ontwikkelingen worden gefaciliteerd en versterkt door de dominante combinatie van vrijhandel en vrij kapitaalverkeer.³ Dit internationale regime, dat grote overeenkomsten vertoont met de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog, beperkt de mogelijkheden voor nationale politieke keuzes, omdat gedereguleerde mondiale financiële markten de volatiliteit en onvoorspelbaarheid van financiële stromen vergroten en financiële normen opleggen aan regeringen en ondernemingen.

De zojuist genoemde internationalisering van handel en kapitaal wordt altijd in beschouwing genomen wanneer de mate van economische globalisering in verschillende perioden wordt vergeleken. Maar daarbij wordt over het hoofd gezien dat nog een derde component in dergelijke vergelijkingen thuis behoort: productie. Zoals Marx (1884) voor het eerst uiteenzette in zijn analyse van het circuit van sociaal kapitaal, neemt kapitaal drie verschillende vormen aan waar het tussen wisselt en verandert: geldkapitaal, goederenkapitaal en productiekapitaal. Het circuit van sociaal kapitaal kan worden opgevat als de gecombineerde circuits van alle individuele kapitalen, die samen het totale kapitaal vormen. Het kapitalistisch productieproces is derhalve een gesloten circuit dat gesplitst kan worden in drie circuits: het circuit van goederenkapitaal, van geldkapitaal en van productiekapitaal. Ondernemingen kunnen zich specialiseren in één (of twee) van deze circuits, maar er bestaan ook conglomeraten die ze alledrie verenigen.

Het belang van dit onderscheid is dat er a priori geen reden is om aan te nemen dat alledrie de circuits, die elk hun eigen karakteristieken hebben, hetzelfde traject in de tijd zullen volgen. En historisch blijken de drie circuits ook ongelijkmatig te zijn geïnternationaliseerd. Hoewel de internationalisering van handel, kapitaal en productie lineair noch symmetrisch is, kunnen we ietwat schematiserend spreken

van een toenemende mate van internationalisering van kapitaal in de tijd, door de historisch opeenvolgende internationalisering van goederenkapitaal, geldkapitaal en productiekapitaal.⁴

Kijken we vervolgens met dit analytisch kader naar de reorganisatie van het kapitalisme zoals die na de ‘gouden naoorlogse jaren’ op gang kwam, dan kunnen we twee constateringën doen. Om te beginnen is voor het eerst in de geschiedenis sprake van de gelijktijdige internationalisering van handel, kapitaal én productie, soms ook wel aangeduid als de drie-eenheid van ‘mondiale goederenmarkt’, ‘mondiaal casino’, en ‘mondiale lopende band’. In de decennia voor de Eerste Wereldoorlog, die vaak worden vergeleken met hedendaagse globalisering, waren handel en kapitaalverkeer eveneens sterk geïnternationaliseerd (hoewel daar veel minder landen feitelijk in betrokken waren dan nu), maar de toegenomen internationalisering van productie sinds het begin van de jaren tachtig voegt een nieuwe dimensie aan het hedendaagse kapitalisme toe, en is zonder historisch precedent. Een kwalitatief nieuw stadium van internationalisering is daarmee bereikt, waarin kapitaal meer invloed dan ooit heeft op nationale staten. Want indien dat nodig wordt geacht voor de winstgevendheid kunnen nu zowel handel als geldkapitaal en productiefaciliteiten verplaatst worden naar regionale of nationale eenheden met een meer kapitaalvriendelijk beleid, of kan daar – vaak zeker zo effectief – mee bedreigd worden.

Ten tweede is, anders dan gedurende de ‘gouden jaren’ van het kapitalisme, ‘de dynamiek van directe investeringen nu in de plaats gekomen van die van handel, terwijl het financieel kapitaal op haar beurt de verschuiving van productiekapitaal leidt’ (Boyer 2000, 289). Het financieel kapitaal is dominant, en financiële normen en de promotie van *shareholder value* hebben verregaande gevolgen voor het functioneren van ondernemingen en voor de verdeling van inkomen en vermogen (Coutrot 1998; Cutler en Waine 2001).⁵ Zoals Grahl (2001) laat zien is de grote nadruk op *shareholder value* niet – of niet alleen – een ideologie, maar een reël gevolg van financiële globalisering:

‘Het representeert nieuwe krachtsverhoudingen tussen eigenaars en managers, zeer ten gunste van de eersten. En het wordt niet alleen gedreven door de nog zeer beperkte grensoverschrijdende markt in aandelen, maar ook de mondiale transformaties van valuta- en schuldpapiermarkten op manieren die deze druk veralgemeniseren, zelfs in economieën waar aandelen hoofdzakelijk verhandeld worden door binnenlandse agenten.’⁶

De dominantie van *finance* heeft bovendien ook belangrijke consequenties voor de manoeuvreerruimte van nationale staten. Als gevolg van de financiële deregulering sinds de ineenstorting van de internationale financiële Bretton Woods-architectuur, begin jaren zeventig, zijn de meeste transacties op valutamarkten nu speculatief (Patomäki 2001) en zijn wisselkoersen meer afhankelijk van kapitaalstromen dan van

handelsstromen.⁷ Chesnais (1997, 297) spreekt van een ‘geglobaliseerd accumulatieregime met financiële overheersing’, dat meer beperkend is voor nationale staten en meer homogeniserend is dan het ‘fordistische accumulatieregime’ van na de Tweede Wereldoorlog. Het openbreken van nationale markten sinds het midden van de jaren zeventig, wat een radicale breuk betekende met dit naoorlogse regime, was uiteraard een voorwaarde voor deze veranderingen. Nettoresultaat is dat de ruimte voor verschillende modaliteiten van deelname aan het internationale systeem voor landen geleidelijk is gereduceerd.

Door deze ontwikkelingen heen loopt nog een additionele dimensie, die eveneens belangrijke gevolgen heeft. De reikwijdte en schaal van het kapitalisme wordt namelijk ook vergroot door de toenemende internationale groei van individuele kapitalen (concentratie) en de vergroting van de beschikkingsmacht over kapitaal door de samensmelting van bestaande kapitalen in internationale fusies en overnamen (centralisatie). De betekenis van deze schaalvergroting wordt goed geïllustreerd door de vergelijking die de UNCTAD (2000, 19) heeft gemaakt tussen de mondiale mergers en acquisitions (M&A)-golf rond de laatste eeuwwisseling, en een vergelijkbare beweging een eeuw eerder in de Verenigde Staten:

‘Beide M&A-golven zijn beïnvloed door belangrijke technologische ontwikkelingen, nieuwe manieren om M&A’s te financieren en veranderde regulering. Maar terwijl de recente golf internationaal is, was de oudere beperkt tot de Verenigde Staten. En net zoals de eerste hausse in de Verenigde Staten bijdroeg aan de totstandkoming van een nationale markt voor goederen en diensten en een nationaal productiesysteem, aangevuld met een nationale markt voor ondernemingen, wordt de huidige internationale hausse versterkt door het ontstaan van een mondiale markt voor goederen en diensten en het ontstaan van een internationaal productiesysteem, dat wordt aangevuld met een in toenemende mate mondiale markt voor ondernemingen.’⁸

Deze ontwikkeling is van grote betekenis, want absolute en relatieve omvang maken veel verschil voor de opties van bedrijven die betrokken zijn in internationale handel, internationaal kapitaalverkeer en/of internationale productie. En voor de druk die zij kunnen uitoefenen op lokale, regionale en nationale gemeenschappen, overheden en belangengroepen. Ietwat karikaturaal: zestigduizend multinationals die allemaal in twee of drie landen opereren en die een verwaarloosbare omvang hebben in verhouding tot het nationaal product van deze landen, kunnen minder gewicht in de schaal leggen dan een stuk of duizend multinationale ondernemingen die geconcentreerd zijn in de meest dynamische sectoren van de wereldeconomie en die gezamenlijk goed zijn voor de helft van de mondiale goederenhandel. Dat laatste is zoals bekend vandaag de realiteit.

De huidige situatie is de uitkomst van een lang proces van internationale concentratie en centralisatie van kapitaal. Voor het einde van de naoorlogse *golden years* onderscheidde Mandel (1972, 310-342) drie stadia in deze evolutie:

(I) Het begin van het kapitalisme, het tijdperk van de zogenoemde vrije concurrentie: relatieve internationale immobiliteit van kapitaal. Concentratie van kapitaal bleef hoofdzakelijk nationaal en centralisatie van kapitaal was dat uitsluitend.

(II) Het tijdperk van het imperialisme: een toenemende internationale concentratie van kapitaal, maar nauwelijks internationale centralisatie van kapitaal. Toen de concurrentiestrijd tussen belangrijke imperialistische machten en gevechten om controle over geografische zones toenam, kwamen nationale monopolies tegenover elkaar te staan.

(III) De decennia na de Tweede Wereldoorlog: de internationale concentratie van kapitaal begon zich te ontwikkelen tot internationale centralisatie van kapitaal, doordat multinationale bedrijven meer en meer de dominante vorm van grootkapitaal werden.

Deze trend naar toenemende internationale concentratie en centralisatie van kapitaal heeft zich sinds de ineenstorting van de naoorlogse productieve orde midden jaren zeventig versneld. Dit komt tot uiting in de snelle groei in aantal en omvang van de grootste multinationals, die zijn betrokken in internationale handel, internationaal kapitaalverkeer en/of internationale productie.

E endimensionale internationalisering

De reorganisatie van het kapitalisme sinds het einde van de ‘gouden jaren’ – die gepaard gaat met liberalisering, deregulering en privatisering, de ontmanteling van sociale zekerheid en de publieke sector, en de afwijzing van keynesiaans beleid – heeft dus geresulteerd in de internationalisering van de drie circuits van geldkapitaal, goederenkapitaal en productiekapitaal. Deze ontwikkeling zonder historisch precedent is vergezeld gegaan van een versnelde internationalisering van de concentratie en centralisatie van kapitaal. In dit proces is het financieel kapitaal dominant geworden. De winstgevendheid van ondernemingen is als gevolg hiervan toegenomen en nieuwe markten zijn geopend. Maar anders dan in eerdere historische perioden – en in tegenstelling tot wat veel economen en beleidsmakers hebben verwacht en voorspeld – heeft dit herstel van de winstvoet tot nu toe niet geleid tot een nieuwe mondiale lange expansie met hoge groeicijfers.

Deze ongeëvenaarde internationalisering van kapitaal is gepaard gegaan met en ondersteund door institutionele veranderingen om de globalisering van kapitaal te faciliteren. Het gewicht en de rol van internationale organisaties als het IMF en de WTO zijn dienovereenkomstig versterkt, maar de toenemende steun voor beweging-

gen tegen (de gevolgen van) hedendaagse globalisering wijst op het feit dat internationale organisaties en regulering legitimiteit moeten hebben om effectief te kunnen zijn. Het grote probleem is echter dat de vooruitgang van internationale regulering en het internationaal bestuur de afgelopen twintig jaar eenzijdig gericht zijn op het vergemakkelijken van de expansie van internationale handel, internationale kapitaalstromen en internationale productie,⁹ terwijl geen sprake is van een symmetrische globalisering van sociale rechten of democratie.¹⁰ Percy Barnevik, topman van de Zwitserse groep ABB, vat de essentie van de wereld van vandaag mooi samen als hij globalisering omschrijft als ‘de vrijheid voor elke vennootschap binnen mijn groep om te investeren waar en wanneer zij dat wil, om te produceren wat zij wil, en om te kopen en verkopen wat zij wil, onder zo min mogelijk beperkingen als gevolg van sociale wetgeving’ (geciteerd in Greenfield 2000).

Het meest in het oog lopende gevolg van deze asymmetrische internationalisering is dat de sociale verschillen tussen en binnen landen zijn toegenomen. Want wat hebben de afgelopen twee decennia de mensheid opgeleverd? In een nog voor het uitbreken van de Azië-crisis geschreven *Trade and development report* (1997) presenteert Rubens Ricupero, toen nog secretaris-generaal van de United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), een ontluisterende balans. Hij constateerde dat alle ontwikkelingslanden samen in de jaren negentig nog wel sterker zijn gegroeid dan de weinig groeiende lidstaten van OESO, maar hoofdzakelijk als gevolg van de tot dan toe sterke groei in Oost-Azië. In Latijns-Amerika is de groei minder duurzaam en lager, en in Afrika daalde het inkomen per hoofd van de bevolking zowel in de jaren tachtig als negentig. Dit op zich al weinig florissante beeld wordt nog negatiever als we kijken naar de verdeling van inkomens en vermogens. ‘Het grote verhaal van de wereldeconomie sinds het begin van de jaren negentig’, schrijft Ricupero, ‘is de ontketening van marktkrachten. (...) De “onzichtbare hand” opereert nu mondiaal en met minder tegendruk van regeringen dan gedurende decennia het geval was. (...) Sinds begin jaren tachtig wordt de wereldeconomie gekarakteriseerd door toenemende ongelijkheid en langzame groei.’

Het is niet moeilijk deze claim met feiten te onderbouwen. In 1960 was het gemiddelde inkomen van de rijkste twintig procent van de wereldbevolking dertig maal zo hoog als dat van de armste twintig procent, maar in 1995 was deze wanverhouding al opgelopen tot 82:1 (UNDP 1998, 29). De secretaris-generaal van de UNCTAD rekent in genoemd rapport voor dat het gemiddelde inkomen in Afrika gedurende de laatste drie decennia gestaag gedaald is tot nog maar zeven procent van dat van de industriële landen. En hij schrijft ook dat het gemiddelde inkomen in Latijns-Amerika van meer dan éénderde van het noordelijke niveau eind jaren zeventig is gedaald tot een kwart. Alleen een handvol Oost-Aziatische economieën leek het gelukt de afstand tot de rijke landen te verkleinen of om zelfs aan te sluiten bij het Noorden, maar sinds het uitbreken van de Azië-crisis in 1997 zijn ook die wonderkinderen tot total loss gedegradeerd. De polarisatie tussen landen is bovendien vergezeld gegaan van toenemende ongelijkheid binnen landen. In meer dan de helft

van de ontwikkelingslanden ontvangt de rijkste twintig procent van de bevolking nu meer dan vijftig procent van het nationaal inkomen. En in veel landen bedraagt het inkomen van de armste twintig procent van de bevolking minder dan tien procent van dat van de rijkste twintig procent.

De geschetste trends vinden niet toevallig plaats, schrijft Ricupero, maar zijn het resultaat van de krachten die zijn losgemaakt door de verregaande liberalisering van de wereldeconomie. Verschillende factoren werken ten gunste van de hogere inkomensgroepen en leiden daarom tot grotere ongelijkheid: ook in bijna alle ontwikkelde landen zijn de inkomensverschillen toegenomen; het kapitaal heeft gewonnen ten koste van arbeid(st)ers, want overal is het aandeel van de winsten in het nationaal inkomen sterk gestegen; als gevolg van de financiële liberalisering is een nieuwe renteniersklasse ontstaan die profiteert van de immense uitbreiding van de internationale kapitaalstromen en de hoge reële rentevoeten. Al diegenen die bewegen, verwachten of oprecht hopen dat de negatieve consequenties van globalisering slechts tijdelijke fenomenen zijn, die in *the long run* zullen verdwijnen, worden door de secretaris-generaal van de UNCTAD hardhandig uit de droom geholpen:

‘De bewijzen nemen toe dat trage groei en toenemende ongelijkheid meer permanente kernmerken worden. (...) De combinatie van toegenomen winsten met stagnerende investeringen, stijgende werkloosheid en lagere lonen vormt een belangrijke reden tot bezorgdheid. (...) Het herstructureren van ondernemingen, het schrappen van banen en het laag houden van lonen is in deze wereld van trage groei aan de orde van de dag, met als gevolg een toenemende onzekerheid over werkgelegenheid en inkomen.’

De toenemende liberalisering, deregulering, privatisering, flexibilisering en eendimensionale internationalisering die kenmerkend zijn voor het proces van economische globalisering dat sinds eind jaren zeventig is ingezet leiden, kortom, niet tot het naar elkaar toe groeien van de zeer uiteenlopende ontwikkelingsniveaus waarop de landen in de wereld zich bevinden, maar juist tot een toename van de sociale verschillen tussen landen én binnen landen. Hiermee ontvalt voorstanders van de huidige neoliberale internationalisering de claim dat deze globalisering zal leiden tot convergentie van economieën.¹¹

Maar we moeten vooral ook niet uit het oog verliezen dat de neoliberale globalisering behalve veel verliezers ook grote winnaars kent: de topinkomens, de winsten en de nieuwe renteniers. Het meest extreem en pervers blijkt dit uit de niet eerder vertoonde concentratie van vermogen in steeds minder handen, zoals geregistreerd door het UNDP (1998, 30):

‘Nieuwe schattingen tonen dat de rijkste 225 personen in de wereld nu een gecombineerd vermogen hebben van meer dan een biljoen dollar, hetgeen gelijk is aan het jaarlijks inkomen van de armste 47 procent van de wereldbe-

volking (2,5 miljard). (...) Schattingen geven aan dat de additionele kosten voor universele toegang tot basisonderwijs voor iedereen, elementaire gezondheidszorg voor iedereen, reproductieve zorg voor alle vrouwen, adequaat voedsel voor iedereen en veilig water en sanitaire voorzieningen voor iedereen ruwweg veertig miljard dollar per jaar kosten. Dit is minder dan vier procent van het gecombineerde vermogen van de 225 rijkste personen in de wereld.'

De discrepantie tussen wat sociaal en economisch objectief mogelijk is en wat werkelijk gebeurt, is groter dan ooit in de geschiedenis van de mensheid. In die zin lijkt de hedendaagse globaliserende wereldeconomie meer op het kapitalisme uit de analyses van Marx dan de samenleving in zijn eigen tijd.¹²

In the long run ...

Als antwoord op deze toegenomen sociale ongelijkheid, die tegenwoordig door bijna niemand meer wordt ontkend, hebben verschillende internationale organisaties, sociale bewegingen en economen voorstellen ontwikkeld voor een 'mondiaal sociaal contract' of 'nieuw globaal compromis'. Vakbonden en andere sociale bewegingen hebben echter al ontdekt dat zulke voorstellen erg moeilijk te verwezenlijken zijn, omdat de hedendaagse globalisering een mondiaal *prisoner's dilemma* heeft gecreëerd dat moeilijk te doorbreken is: er is altijd wel een belangrijk land of handelsblok dat er belang bij heeft niet mee te doen met concrete vormen van sociale regulering en herverdeling. Daarom is de kans dat dit nieuwe stadium van het kapitalisme zal leiden tot een nieuwe wereldwijde expansie, waarin hoge groeicijfers de conjuncturele op- en neergangen doorsnijden en de sociale verschillen niet toe- maar afnemen, op dit moment uiterst gering. De paradox is dat de toename van de ongelijkheid in inkomen en vermogen sinds het einde van de naoorlogse expansieve periode functioneel is geworden voor de huidige manier van functioneren van het mondiale kapitalisme, die in toenemende mate is georiënteerd op de voorziening van luxegoederen voor de welgestelde mondiale minderheid en op het kortetermijndenken van de financiële sector.

Zelfs de uiterst bescheiden claim van internationale organisaties als het IMF en de Wereldbank, dat het aantal armen in de wereld tussen 1995 en 2015 gaat worden gehalveerd, zal veel te optimistisch blijken. In reactie op de internationale sociale beweging tegen de gevolgen van de huidige globalisering stellen deze organisaties dat meer groei goed is voor de armen (Dollar en Kraay 2000). Op die stelling valt op zich al heel wat af te dingen. Want zonder nivellerings- en herverdelingsbeleid hoeft dat helemaal niet het geval te zijn, of dreigen de huidige sociale verschillen eenvoudigweg te worden gereproduceerd (Oxfam 2000). Maar er is nog een ander fundamenteel probleem. Want de manier waarop het globaliserende kapitalisme op dit moment is gestructureerd en functioneert, leidt niet tot hogere maar tot middelma-

tige economische groeicijfers. Dus niet alleen is twijfelachtig dat meer groei tot minder armoede leidt, maar van hogere groei bleek de afgelopen decennia ook nog eens in het geheel geen sprake te zijn. Het – hierdoor ongetwijfeld verder toenemende – gebrek aan legitimiteit is op de wat langere termijn de grootste zwakte van het huidige stadium van het kapitalisme.

Een deel van de neoliberale globaliseerders onderkent dit probleem, en beleidsmakers, internationale instellingen en de zakenpers laten dan ook veelvuldig weten te vrezen voor de publieke opinie, die zich tegen globalisering aan het keren is. Maar veel verder dan oproepen om beter uit te leggen dat het op de langere termijn allemaal goed zal komen, de klassieke laatste verdedigingslinie van economen, gaan de aangedragen oplossingen meestal niet. De beroemde econoom Keynes merkte echter al op dat we *in the long run* allemaal dood zijn, en het is daarom legitiem de vraag te stellen hoelang we dan nog moeten wachten voordat de gebroken beloften van het globaliserende kapitalisme alsnog worden ingelost?

Ook *The Economist* heeft het opvallend moeilijk met die vraag in de eerder aangehaalde survey om de kritiek van de globaliseringscritici te weerleggen. Daarin wordt af en toe een flinke karikatuur gemaakt van de kritiek en voorstellen vanuit sociale bewegingen, maar opvallender dan dat is hoe vaak over kritiek wordt erkend dat er wel iets inzit, of dat de critici wel een beetje gelijk hebben. Drie voorbeelden. Is het waar dat globalisering de armen kwaad doet? In engere zin is dat juist. Is handelsliberalisering niet contraproductief als te veel ontwikkelingslanden dat tegelijkertijd doen? Die claim is niet onzinnig. Hebben antiglobalisten die de ‘Washington-consensus’ – de orthodoxie van het IMF en de Wereldbank – als een samenzwering zien om bankiers te verrijken ongelijk? Zij hebben het niet volledig bij het verkeerde eind. Aldus *The Economist*. Ook de meest enthousiaste gelovigen kunnen de feiten blijkaar niet ontkennen.

Het pleidooi vóór globalisering in *The Economist* loopt uit op wat ‘een ander manifest’ genoemd wordt. Daarin wordt gesteld dat het belangrijkste ‘intellectuele probleem’ van de globaliseringsceptici ‘een aversie tegen het kapitalisme’ is, waarmee zij zich ‘de beste en vermoedelijk enige manier om concentraties van economische en politieke macht in bedwang te houden’ ontnemen. Die stelling is en blijft een kwestie van geloven, want over hoe een en ander praktisch in zijn werk zal gaan blijft het stuk vaag, en het concrete programma dat daarvoor wordt voorgesteld is ronduit (ideeën)armoedig. Het bestrijden van het schandaal van de armoede in de derde wereld moet volgens *The Economist* absolute prioriteit krijgen, en dat vereist minder belemmeringen voor handel vanuit deze landen, meer ontwikkelingshulp van de westerse regeringen, en de introductie van milieubelastingen (zodat de prijs van energie het risico van *global warming* weerspiegelt). Dit ‘programma om globalisering te versnellen en het bereik van marktkrachten te vergroten – hoewel het in het begin beter anders genoemd kan worden – moet ook een *good governance*-component hebben.’

En dat is het dan. Geen woord over een fatsoenlijke baan voor iedereen, waar de

Internationale Arbeidsorganisatie (ILO) voor ijvert, of andere mondiale basisvoorzieningen zoals recht op onderwijs, gezondheidszorg, stromend water en sanitaire voorzieningen. Evenmin een woord over herverdeling van inkomen en vermogen, of over mondiale democratische rechten. En ook al geen letter over de noodzaak om tegenover – of desnoods naast – organisaties die de internationalisering van verschillende vormen van kapitaal faciliteren krachtige internationale organisaties te plaatsen, om sociale en milieurechten en -normen te formuleren en garanderen. Natuurlijk zal geen enkele criticus van neoliberale globalisering overtuigd worden door de tijdloze bezweringsformule dat we goed moeten geloven in het kapitalisme omdat het dan uiteindelijk allemaal wel goed zal komen! Met dit soort verdedigers hebben de globaliseerders geen vijanden meer nodig.

Noten

1. Zie Het Financieele Dagblad van 11 oktober 2001 en www.walkforcapitalism.org. Overigens trok de JOVD zich op twee december zelf uit de demonstratie terug, omdat enkele tientallen libertariërs de betoging domineerden met leuzen als ‘Belasting = diefstal, belastingontduiking is zelfverdediging’ en ‘Fileprobleem? Privatiseer de wegen’ (de Volkskrant, 3 december 2001).

2. In het kielzog van deze ontwikkeling wordt ook Marx (opnieuw) ontdekt: ‘Gedurende vele jaren werden Karl Marx’ theorieën aangevallen. Geen denker in de wereld werd zo vaak en zo routinematig weggezet als irrelevant voor de hedendaagse discussies. Maar de afgelopen vijf jaar is sprake geweest van een opmerkelijke nieuwe belangstelling voor Marx’ economische en historische werk. In 1996 en 1997 werden bijna 100.000 exemplaren van Het communistisch manifest verkocht in Groot-Brittannië. En de London Review of Books, de Financial Times en de New Yorker hebben Marx intussen allemaal geprezen om zijn vermogen de wereldeconomie te begrijpen’ (Renton 2001, 19).

3. Dat de combinatie van vrijhandel en vrij kapitaalverkeer (opnieuw) dominant is, wil niet zeggen dat sprake is van volledige vrijhandel of volledig vrij kapitaalverkeer. Het tegendeel is bijvoorbeeld het geval voor veel producten die arme landen – zouden willen – exporteren naar de Europese Unie of de Verenigde Staten. Maar zoals het jaarlijks verschijnende World Investment Report van de UNCTAD laat zien is de trend wel dat bestaande handelsbarrières verlaagd worden en dat steeds minder landen beperkingen stellen aan grensoverschrijdend kapitaalverkeer.

4. Als waarschuwing tegen (te) schematische interpretaties moet benadrukt worden dat er geen waterdichte scheidingen bestaan tussen de drie circuits, en dat de drie soorten kapitaal in werkelijkheid vaak vermengd zijn: ‘mobiliteit van kapitaal vindt plaats binnen en tussen individuele kapitalen’ (Bryan 1995, 427). Zo is sinds het midden van de jaren zeventig het onderscheid tussen financiële instellingen en productiebedrijven vager geworden, werken veel bedrijven nu met geavanceerde financiële managementtechnieken en hebben multinationals als Ford, General Elec-

tric en Toyota belangrijke divisies of dochters die concurreren met banken.

5. Dit is ook in toenemende mate het geval in de Europese Unie: ‘In elke sfeer van de Europese financiële sector transformeren agenten markten, procedures en mechanismen. Nog slechts een paar jaar geleden waren veel transacties met derivaten in Duitsland in strijd met de wetgeving inzake gokken; nu is de Duitse Terminbörse een leidende Europese markt voor derivaten. Wat ook de krachtsverhoudingen mogen zijn in de rivaliteit (tussen de Verenigde Staten en de Europese Unie, RW), de gevestigde Europese systemen zijn aan de verliezende hand’ (Grahl 2001, 43). Zie bijvoorbeeld ook ‘Siemens discovers the downside of shareholder value’ (Financial Times, 18-10-2001).

6. Dat mechanisme werkt als volgt: ‘Als industriële leners de externe kosten van kapitaal eenmaal als belangrijkste horde beginnen te beschouwen bij investeringsprojecten en hun gebruikelijke crediteuren de opbrengst van georganiseerde markten van waardepapieren als *baseline*-rendement gaan opvatten, zullen marktvoorwaarden en -kosten onvermijdelijk geïnternaliseerd gaan worden – zelfs als interne financiering kwantitatief blijkt prevaleren. Voorzover externe financiering op de markt wordt bepaald, zullen de voorwaarden en kosten in toenemende mate een kwestie van mondiale krachten worden.’

7. Bryan (2001) stelt daarom vraagtekens bij de mogelijkheid nationale economieën als een eenheid te beschouwen en bij de politieke relevantie en bruikbaarheid van nationale handels- en kapitaalbalansen. Hij stelt dat de categorieën in de nationale rekeningen een achterhaalde theoretische interpretatie weerspiegelen van nationale economieën en daarop toegespitst nationaal macro-economisch beleid.

8. Schenk (2001, VII) constateert overigens dat 65 tot 85 procent van alle grote fusies ‘niet bij machte is waarde te creëren (waarbij het eerste cijfer refereert aan de financiële dienstverlening, en het tweede aan de industrie, waaronder de media-industrie en de telecom).’

9. Zo laat Richter (2001) zien dat ten aanzien van multinationale ondernemingen het accent verlegd is van regulering met voorschriften naar vrijwillige overeenkomsten en gedragscodes, die niet of nauwelijks effect hebben. Zie bijvoorbeeld ook ‘Verslaggeving steeds meer uit de pas met wensen stakeholders’ (Het Financieele Dagblad, 11-10-2001).

10. De Internationale Arbeidsorganisatie (ILO) van de Verenigde Naties, de enige grote internationale organisatie die zich tot doel stelt de belangen van de werknemers te behartigen, is bijvoorbeeld niet erg machtig en regeringen laten zich weinig aan de ILO gelegen liggen. Zie het artikel van secretaris-generaal Somovia (2001) van deze organisatie.

11. Eerder al werd, nogal verrassend, eenzelfde conclusie getrokken door L. Pritchett (1995), *senior economist* van de Wereldbank, die schreef dat convergentie ‘gewoon niet heeft plaatsgevonden, niet aan het plaatsvinden is en niet plaats zal gaan vinden zonder serieuze veranderingen in het economisch beleid in ontwikkelingslanden’.

12. Grote delen van de bevolking in de Derde Wereld zijn er de afgelopen twintig jaar niet op vooruit- maar op achteruitgegaan, laat bijvoorbeeld Breman (2001) zien voor Ahmedabad, de grootste stad van Gujarat, die in de loop van de twintigste eeuw tot het Manchester van India was uitgegroeid.

Literatuur

- Boyer, R. (2000) Is a finance-led growth regime a viable alternative to Fordism? A preliminary analysis. *Economy and Society* 29/1, pp. 111-145.
- Breman, J. (2001) *Op weg naar een slechter bestaan*. Amsterdam, Vossiuspers UvA.
- Bryan, D. (1995) *The chase across the globe. International accumulation and the contradictions of the nation state*. Boulder, Westview Press.
- Bryan, D. (2001) Global accumulation and accounting for national economic identity. *Review of Radical Political Economics* 33, pp. 57-77.
- Castells, M. (1996) *The information age. Economy, society and culture. Volume I: The rise of the network society*. Oxford, Blackwell.
- Chesnais, F. (1997) *La mondialisation du capital (nouvelle édition augmentée)*. Parijs, Syros.
- Coutrot, T. (1998) *L'entreprise néo-libérale, nouvelle utopie capitaliste? Enquête sur les modes d'organisation du travail*. Parijs, Editions La Découverte.
- Cutler, T. en B. Waine (2001) Social insecurity and the retreat from social democracy. Occupational welfare in the long boom and financialization. *Review of International Political Economy* 8/1, pp. 96-117.
- Demartino, G. (2000) *Global economy, global justice. Theoretical objections and policy alternatives to neoliberalism*. Londen, Routledge.
- Dollar D. en A. Kraay (2000) *Growth is good for the poor*. Paper, www.worldbank.org.
- Doremus, P, W. Keller, L. Pauly en S. Reich (1998) *The myth of the global corporation*. Princeton, Princeton University Press.
- Duménil, G. en D. Lévy (2000) *Crise et sortie de crise. Ordre et désordres néolibéraux*. Parijs, Presses Universitaires de France.
- Freeman, C. en F. Louça (2001) *As time goes by. The informational revolution and the industrial revolutions in historical perspective*. Oxford, Oxford University Press.
- Grahl, J. (2001) Globalized finance. The challenge of the euro. *New Left Review* 8, pp. 23-47.
- Greenfield, G. (2000) The success of being dangerous. *International Viewpoint* 326, p. 28.
- Husson, M. (2001) *Le grand BLUFF capitaliste*. Parijs, La Dispute.
- Lutz, M. (1999) *Economics for the common good. Two centuries of social thought in the humanistic tradition*. Londen, Routledge.
- Marx, K. (1884 (1978)) *Capital. (volume II)* Harmondsworth, Penguin.
- Oxfam (2000) *Growth with equity is good for the poor*. Paper, www.oxfam.org.
- Patomäki, H. (2001) *Democratising globalisation. The leverage of the tobin tax*. Londen, Zed Books.

- Pritchett, L. (1995) *Divergence, big time*. Policy Research Working Paper 1522. Washington, The World Bank.
- Renton, D. (red.) (2001) *Marx on globalisation*. Londen, Lawrence en Wishart.
- Roe Smith, M. en L. Marx (1994) *Does technology drive history? The dilemma of technological determinism*. Cambridge, MIT.
- Ruigrok, W. en R. van Tulder (1995) *The logic of international restructuring*. Londen, Routledge.
- Richter, J. (2001) *Holding corporations accountable. Corporate conduct, international codes, and citizen action*. Londen, Zed Books.
- Schenk, H. (2001) *Herpositionering van ondernemingen*. Inleiding. In: H. Schenk (red.) *Herpositionering van ondernemingen. Preadviezen van de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde*. Utrecht, Lemma.
- Somovia, J. (2001) *Pour l'instauration de règles du jeu équitables*. *Le Monde Diplomatique* september, pp. II-III.
- Teeple, G. (2000) *Globalization and the decline of social reform. Into the twenty-first century*. Aurora, Garamond Press.
- Tulder, R. van, D. van den Berghe en A. Muller (2001) *The world's largest firms and internationalization*. Rotterdam, Rotterdam School of Management/Erasmus University Rotterdam.
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (1997) *Trade and development report 1997*. Geneva, United Nations.
- UNCTAD (2000) *Trade and development report 2000*. Geneva, United Nations.
- UNCTAD (2001) *Trade and development report 2001*. Geneva, United Nations.
- United Nations Development Programme (UNDP) (1998) *Human development report 1998*. Oxford, Oxford University Press.
- Went, R. (1998) *Machtiger dan de president (profiel van Alan Greenspan)*. *Intermediair* 20 augustus, pp. 38-41.
- Went, R. (2000) *Globalization. Neoliberal challenge, radical responses*. Londen, Pluto Press.
- Went, R. (2001) *Essays on globalization. A journey to a possibly new stage of capitalism*. Dissertatie. De handelseditie van deze dissertatie verschijnt dit jaar bij Routledge.